BUXORO AMIRLIGI, XIVA VA QO‘QON XONLIKLARIDA DAVLAT BOSHQARUVI TIZIMINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI: MA’MURIY TUZILISH, SOLIQ SIYOSATI, DIPLOMATIK ALOQALAR VA SIYOSIY HOKIMIYAT MUNOSABATLARI.

Jo‘raqulov Jasurbek Abdizokirovich
jo‘raqulovjasurbek71@gmail.com
Hamzayev Gulimboy Pnjiyevich
gulimboyhamzayev@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyoda faoliyat yuritgan Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarining davlat boshqaruvi tizimi qiyosiy-tarixiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu davlatlarning ma’muriy-hududiy tuzilishi, markaziy va mahalliy boshqaruv organlarining vazifalari, mansabdor shaxslarning siyosiy mavqei, soliq siyosatining asosiy yo‘nalishlari hamda tashqi diplomatik aloqalarining o‘ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, oliy hukmdor, saroy amaldorlari, mahalliy hokimlar, harbiy zodagonlar va diniy tabaqalar o‘rtasidagi siyosiy munosabatlarning davlat barqarorligiga ta’siri ochib beriladi. Buxoro amirligida markaziy hokimiyat va bekliklar o‘rtasidagi munosabatlar, Xiva xonligida voha iqtisodiyoti hamda qabila guruhlari bilan aloqalar, Qo‘qon xonligida esa saroy ichidagi siyosiy raqobat va hududiy kengayish jarayonlari alohida e’tiborga olinadi. Maqolada tarixiy-qiyosiy va tizimli tahlil yondashuvlari asosida uch davlat boshqaruvining umumiy jihatlari va farqli tomonlari aniqlanib, Rossiya imperiyasining mintaqadagi siyosiy-harbiy ta’siri kuchayishining tarixiy oqibatlari baholanadi. Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyoda an’anaviy davlatchilik, davlat moliyasi va diplomatik munosabatlarning tarixiy xususiyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, davlat boshqaruvi, ma’muriy-hududiy tuzilish, markaziy hokimiyat, mahalliy boshqaruv, zakot, tanobona, diplomatik aloqalar, siyosiy munosabatlar, harbiy boshqaruv, diniy tabaqalar.

XVIII–XIX asrlar Markaziy Osiyo tarixida murakkab siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va diplomatik jarayonlar bilan tavsiflanadigan muhim davr hisoblanadi. Mazkur davrda mintaqada Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo‘qon xonligi kabi yirik davlat tuzilmalari faoliyat olib borib, o‘zlarining ma’muriy boshqaruv tizimi, moliyaviy siyosati, harbiy tashkiloti va tashqi aloqalari orqali mintaqaning tarixiy taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu davlatlar umumiy tarixiy-madaniy ildizlar, islom dini, turkiy va fors-tojik siyosiy-ma’muriy an’analari bilan o‘zaro bog‘langan bo‘lsa-da, ularning davlat boshqaruvini tashkil etish usullari, markaziy hokimiyatning mahalliy hududlarga ta’siri, soliqlarni undirish mexanizmlari va diplomatik munosabatlarida muayyan farqlar mavjud edi. Mazkur farqlar, avvalo, har bir davlatning geografik joylashuvi, iqtisodiy imkoniyatlari, aholi tarkibi, hukmron sulolalarning siyosiy manfaatlari va ichki ijtimoiy munosabatlari bilan belgilanardi. Bugungi kunda Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklari tarixini qiyosiy o‘rganish nafaqat milliy davlatchilik tarixini chuqur anglash, balki davlat boshqaruvining tarixiy shakllari, markaz va hududlar o‘rtasidagi munosabatlar, davlat moliyasini tashkil etish hamda tashqi siyosiy manfaatlarni muvofiqlashtirish tajribasini tahlil qilish nuqtayi nazaridan ham dolzarb ahamiyatga ega. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, davlatning siyosiy barqarorligi faqat hukmdorning vakolatlari yoki harbiy qudrati bilan belgilanmaydi. Bunda boshqaruv organlarining faoliyati, soliq tizimining adolatliligi, mahalliy elitalar bilan munosabatlar, iqtisodiy resurslardan foydalanish va tashqi tahdidlarga nisbatan olib borilgan siyosat ham muhim o‘rin tutadi. Shu sababli uch davlatning boshqaruv tizimlarini alohida-alohida o‘rganish bilan cheklanmasdan, ularning umumiy jihatlari va o‘ziga xos xususiyatlarini o‘zaro taqqoslash ilmiy jihatdan muhimdir. [1]

Buxoro amirligining shakllanishi va siyosiy taraqqiyoti XVIII asr o‘rtalarida Ashtarxoniylar sulolasi hukmronligining zaiflashuvi hamda Mang‘itlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi bilan chambarchas bog‘liq. 1756-yildan boshlab Mang‘itlar sulolasi hukmronligi mustahkamlanib, Buxoro davlatida amir unvoni bilan bog‘liq

1. Bartold V. V. *История культурной жизни Туркестана.* — Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1927.

boshqaruv an’analari rivojlandi. Amir Shohmurod, Amir Haydar va Amir Nasrullo davrlarida markaziy hokimiyatni kuchaytirish, mahalliy hokimlarning faoliyatini nazorat qilish, harbiy kuchlarni tartibga solish va davlat daromadlarini barqarorlashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratildi. Biroq amirlikning katta hududni egallagani, turli iqtisodiy mintaqalarni qamrab olgani va mahalliy zodagonlarning sezilarli ta’sirga ega bo‘lgani sababli markaziy boshqaruvning imkoniyatlari hududlar kesimida bir xil bo‘lmagan.[2]

Buxoro amirligida oliy siyosiy hokimiyat amir qo‘lida mujassamlashgan bo‘lib, u davlatning ichki va tashqi siyosati, harbiy yurishlar, yuqori mansabdorlarni tayinlash, muhim moliyaviy qarorlar va sud-huquq tizimiga doir masalalarda hal qiluvchi mavqega ega edi. Amir hokimiyatining mafkuraviy asoslaridan biri islom dini va shariat qoidalari hisoblangan. Hukmdorning siyosiy nufuzi uning harbiy kuchi bilan bir qatorda diniy ulamolar, qozilar, yirik yer egalari va nufuzli amaldorlar bilan munosabatlariga ham bog‘liq bo‘lgan. Shuning uchun Buxoro amirligidagi boshqaruvni faqat mutlaq hukmdor hokimiyati sifatida baholash yetarli emas. Amalda davlat boshqaruvi markaziy saroy, ma’muriy mansabdorlar, diniy-huquqiy institutlar va mahalliy boshqaruv vakillari o‘rtasidagi murakkab munosabatlar orqali amalga oshirilgan.

Amirlikning markaziy boshqaruv tizimida qushbegi, devonbegi, qozi kalon va boshqa yuqori mansabdorlar muhim o‘rin egallagan. Qushbegi amirning eng nufuzli amaldorlaridan biri bo‘lib, davlat boshqaruvi, ma’muriy masalalar va hukmdor topshiriqlarining bajarilishini tashkil etishda katta vakolatlarga ega bo‘lgan. Devonbegi moliyaviy va ma’muriy ishlar bilan bog‘liq vazifalarni bajarib, davlat daromadlari va hisob-kitoblarini yuritishda muhim rol o‘ynagan. Qozikalon esa sud-huquq tizimining yuqori bo‘g‘inida faoliyat olib borgan. Mansablarning aniq vakolatlari tarixiy davr, hukmdor siyosati va saroydagi kuchlar nisbatiga qarab o‘zgarib turgan. Bu holat Buxoro amirligida davlat idoralarining shakllangan an’analari mavjud bo‘lganini, ayni vaqtda boshqaruvning ko‘p jihatlari hukmdorning shaxsiy siyosiy irodasiga bog‘liq bo‘lganini

2. Bregel Yu. *An Historical Atlas of Central Asia.* — Leiden: Brill, 2003.

ko‘rsatadi. Amirlikning hududiy boshqaruvi bekliklar va boshqa ma’muriy birliklar orqali amalga oshirilgan. Beklar amir tomonidan tayinlangan yoki uning roziligi bilan o‘z mavqeini saqlab qolgan mahalliy hokimlar bo‘lib, o‘z hududida soliqlar yig‘ilishi, jamoat tartibi, harbiy safarbarlik va ma’muriy topshiriqlarning bajarilishiga mas’ul bo‘lgan. Mahalliy hokimlarning faoliyati markaziy hokimiyat uchun muhim ahamiyat kasb etgan, chunki davlatning real imkoniyatlari ko‘p jihatdan ularning hududiy resurslarni nazorat qilish qobiliyatiga bog‘liq edi. Shu bilan birga, mahalliy hokimlarning iqtisodiy va harbiy salohiyati ortib ketishi markaziy hokimiyat bilan ziddiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin edi. Demak, Buxoro amirligida markazlashuv jarayoni mahalliy boshqaruvni butunlay yo‘q qilish hisobiga emas, balki uning faoliyatini nazorat qilish va markaz manfaatlariga bo‘ysundirish orqali amalga oshirilgan.[3]

Xiva xonligi ham o‘zining tarixiy taraqqiyoti davomida o‘ziga xos siyosiy-ma’muriy tizimni shakllantirdi. Xonlikning siyosiy markazi Xorazm vohasida joylashgan bo‘lib, uning iqtisodiy hayoti asosan sug‘orma dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va karvon savdosiga tayangan. XVIII asr oxiri va XIX asrda Qo‘ng‘irotlar sulolasi hukmronligining mustahkamlanishi bilan xonlikda markaziy hokimiyatni tashkil etish va hududiy boshqaruvni tartibga solish jarayonlari kuchaydi. Xiva davlatining boshqaruv xususiyatlarini tushunishda uning geografik sharoiti, suv resurslariga bog‘liqligi va turli etnik-qabila guruhlari bilan munosabatlarini hisobga olish zarur. Xorazm vohasida sug‘orish tarmoqlarini saqlash, ekin maydonlarini suv bilan ta’minlash va hosildorlikni barqarorlashtirish davlatning iqtisodiy manfaatlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan.

Xiva xonligida oliy hokimiyat xon qo‘lida to‘plangan. Xon davlatning ichki va tashqi siyosatini belgilagan, yuqori mansabdorlarni tayinlagan, harbiy yurishlarga rahbarlik qilgan va mahalliy boshqaruv faoliyatiga ta’sir ko‘rsatgan. Saroy tizimida mehtar, qushbegi va boshqa mansabdorlar muhim vazifalarni bajargan. Ularning vakolatlari turli davrlarda bir xil bo‘lmagan bo‘lsa-da, davlatning ma’muriy, moliyaviy va harbiy

3. Levi S. C. *The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age.* — Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017.

faoliyatini tashkil etishda katta ahamiyatga ega edi. Xiva xonligining ayrim davrlarda nisbatan markazlashgan boshqaruvga ega bo‘lishi uning hududiy ko‘lami, sug‘orish tizimining o‘zaro bog‘liqligi va markazdan yuborilgan amaldorlar orqali daromad yig‘ish amaliyoti bilan izohlanadi. Biroq bu xususiyatni barcha hududlarda mutlaq markazlashuv mavjud bo‘lgan, deb talqin qilish to‘g‘ri emas. Xonlik tarkibidagi ayrim turkman, qoraqalpoq va boshqa guruhlar o‘z an’anaviy boshqaruv tuzilmalarini saqlab qolgan, ularning markaz bilan munosabatlari esa davr va siyosiy vaziyatga qarab o‘zgarib turgan.

Xiva xonligida mahalliy boshqaruv davlatning iqtisodiy resurslarini safarbar qilish, sug‘orish inshootlarini saqlash, soliqlarni undirish va hududlarda siyosiy tartibni ta’minlash bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Mahalliy hokimlar va qabila boshliqlarining mavqei xonlikning markaziy siyosatiga ta’sir ko‘rsatgan. Xon bir tomondan, hududiy boshqaruvni o‘z vakillari orqali tashkil etishga intilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, qabila zodagonlari va mahalliy yetakchilarning manfaatlarini ham hisobga olishga majbur bo‘lgan. Bu holat Xiva xonligida siyosiy hokimiyatning faqat saroy doirasida emas, balki mahalliy ijtimoiy munosabatlar tizimida ham shakllanganini ko‘rsatadi.

Qo‘qon xonligi XVIII asrning birinchi yarmida Farg‘ona vodiysida shakllanib, keyingi davrda Markaziy Osiyoning muhim siyosiy va iqtisodiy markazlaridan biriga aylandi. Minglar sulolasi hukmronligi davrida xonlikning hududiy ta’siri kengayib, Qo‘qon, Marg‘ilon, Andijon, Namangan, Toshkent va boshqa strategik ahamiyatga ega hududlar siyosiy jarayonlarda muhim o‘rin egalladi. Farg‘ona vodiysining unumdor yerlari, rivojlangan hunarmandchiligi, ipakchilik an’analari va savdo yo‘llariga yaqinligi xonlikning iqtisodiy salohiyatini oshirdi. Biroq hududiy kengayish siyosati davlatning ma’muriy boshqaruviga qo‘shimcha vazifalar yukladi. Yangi hududlarni nazorat qilish, mahalliy hokimlarni bo‘ysundirish, harbiy kuchlarni saqlash va davlat xazinasini to‘ldirish zarurati markaziy hokimiyatning asosiy masalalaridan biriga aylandi.

Qo‘qon xonligida oliy hokimiyat xon qo‘lida bo‘lgan bo‘lsa-da, amaldorlar va harbiy boshliqlar siyosiy hayotda juda katta ta’sirga ega edilar. Qushbegi, mingboshi, parvonachi va boshqa saroy mansabdorlari davlat boshqaruvi, harbiy tashkilot, moliyaviy faoliyat va

hukmdor topshiriqlarini bajarishda ishtirok etgan. Ayniqsa, mingboshi mansabi ayrim davrlarda yuqori harbiy-siyosiy ahamiyat kasb etgan. Viloyat va yirik hududlarni boshqargan beklar mahalliy resurslarni nazorat qilgan, soliqlar yig‘ilishini ta’minlagan va zarur hollarda qo‘shin safarbarligida qatnashgan. Biroq mansablarning ta’siri faqat rasmiy vakolatlar bilan belgilanmagan; amaldorning shaxsiy nufuzi, harbiy kuchi, qarindoshlik aloqalari va saroydagi tarafdorlari ham uning siyosiy mavqeini belgilagan.

Qo‘qon xonligining siyosiy tarixida taxt uchun kurashlar, saroy guruhlari o‘rtasidagi raqobat va mahalliy hokimlarning mustaqillikka intilishi muhim o‘rin egallaydi. Bunday ziddiyatlar davlat boshqaruvining izchilligiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan, ayrim hollarda hukmdorlarning tez-tez almashishiga va markaziy hokimiyatning zaiflashishiga olib kelgan. Mahalliy hukmdorlar bilan markaz o‘rtasidagi munosabatlar faqat bo‘ysunish tamoyiliga asoslanmagan; ular o‘zaro manfaatlar, harbiy imkoniyatlar va siyosiy vaziyatga qarab shakllangan. Shu jihatdan Qo‘qon xonligi tajribasi markazlashgan boshqaruvni saqlashda barqaror vorislik, mansabdorlar faoliyatini nazorat qilish va mahalliy manfaatlarni muvofiqlashtirishning qanchalik muhim ekanini ko‘rsatadi.[4]

Uchala davlatning boshqaruv tizimida o‘xshash jihatlardan biri davlat moliyasining asosan agrar ishlab chiqarish, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo faoliyatidan olinadigan daromadlarga tayanishi edi. Dehqonchilik aholining asosiy mashg‘ulotlaridan biri bo‘lganligi sababli yer va hosil bilan bog‘liq soliqlar davlat xazinasining muhim manbaini tashkil etgan. Xiroj, ushr, zakot, tanobona, boj va boshqa yig‘imlar turli hududlarda va tarixiy davrlarda turlicha qo‘llangan. Ularning nomi ayrim hollarda bir xil bo‘lsa-da, huquqiy mazmuni, hisoblash tartibi, undirilish shakli va miqdori bir xil bo‘lmagan. Shuning uchun uch davlatning soliq tizimini tahlil qilishda umumiy atamalar bilan cheklanmasdan, ularning iqtisodiy sharoiti, yer egaligi munosabatlari va ma’muriy amaliyotini hisobga olish lozim.

Buxoro amirligida soliq siyosati davlat apparati va harbiy tizimni moliyalashtirish, saroy xarajatlarini qoplash hamda mahalliy boshqaruvni ta’minlashning asosiy

[4] Vambery A. *Travels in Central Asia.* — London: John Murray, 1864.

vositalaridan biri edi. Yer egaligining turli shakllari, jumladan, davlat tasarrufidagi yerlar, xususiy mulklar va vaqf yerlari soliq munosabatlariga ta’sir ko‘rsatgan. Soliqlarni hisobga olish va undirishda markaziy idoralar bilan bir qatorda mahalliy amaldorlar ham ishtirok etgan. Davlat daromadlari nafaqat hukmdor saroyining ehtiyojlari, balki qo‘shin, ma’muriy xizmatchilar va boshqa davlat vazifalarini moliyalashtirish uchun ham sarflangan. Ayrim davrlarda hosildorlikning pasayishi yoki tabiiy-iqtisodiy qiyinchiliklar hisobga olinib, soliq majburiyatlariga o‘zgartirishlar kiritilgan. Bu holat soliq siyosati doimo bir xil bo‘lmaganini, u mahalliy iqtisodiy vaziyatga va hukmdorning moliyaviy siyosatiga bog‘liq holda o‘zgarib turganini ko‘rsatadi.

Xiva xonligida soliq siyosati Xorazm vohasining sug‘orma dehqonchilikka asoslangan iqtisodiy tuzilishi bilan bevosita bog‘liq edi. Yerning hosildorligi, sug‘orish imkoniyatlari va suv taqsimoti aholining iqtisodiy faoliyatiga ta’sir ko‘rsatganligi sababli davlat daromadlarini shakllantirishda yer va hosil bilan bog‘liq majburiyatlar muhim o‘rin egallagan. Sug‘orish kanallarini ta’mirlash, suvdan foydalanishni tashkil etish va dehqonchilik faoliyatining uzluksizligini ta’minlash davlat hamda mahalliy jamoalarning manfaatlari tutashadigan sohalardan biri bo‘lgan. Soliqlarni yig‘ish jarayonida markaziy amaldorlar va mahalliy vakillar ishtirok etgan, ayrim hududlarda esa qabila boshliqlari bilan kelishuvlar muhim ahamiyat kasb etgan. Xiva xonligida iqtisodiy resurslarni boshqarish faqat daromad undirishdan iborat bo‘lmay, sug‘orish tizimining faoliyati va qishloq xo‘jaligi barqarorligini ta’minlash bilan ham bog‘liq edi.

Qo‘qon xonligida soliq tizimi davlatning hududiy kengayishi, shaharlar va qishloqlarning iqtisodiy faolligi, savdo yo‘llari hamda harbiy xarajatlar bilan chambarchas aloqada bo‘lgan. Farg‘ona vodiysida dehqonchilik, bog‘dorchilik, ipakchilik, hunarmandchilik va savdo rivojlanganligi sababli davlat daromadlari turli iqtisodiy faoliyat turlaridan shakllangan. Yer va hosil bilan bog‘liq soliqlardan tashqari, chorvachilik, savdo va ayrim xo‘jalik faoliyatlariga tegishli yig‘imlar ham davlat moliyasida ahamiyatga ega bo‘lgan. Soliqlarni yig‘ish va mahalliy daromadlarni nazorat qilishda beklar hamda maxsus amaldorlar muhim rol o‘ynagan. Biroq moliyaviy talablarning ortishi, favqulodda yig‘imlarning joriy etilishi yoki mahalliy amaldorlarning

vakolatlarini suiiste'mol qilishi aholi noroziligiga sabab bo'lishi mumkin edi. Qo'qon xonligi tarixida soliq masalalari ayrim siyosiy nizolar va norozilik harakatlarining muhim omillaridan biri bo'lib xizmat qilgan.[5]

Soliq siyosatining ijtimoiy ahamiyati shundaki, u davlat bilan aholi o'rtasidagi munosabatlarning kundalik hayotda namoyon bo'ladigan asosiy shakllaridan biri edi. Soliqlar orqali davlat o'zining iqtisodiy resurslarini shakllantirgan, aholi esa belgilangan majburiyatlarni bajarish orqali davlat boshqaruvi va harbiy tizimning moddiy ta'minotida ishtirok etgan. Biroq soliq majburiyatlarining haddan tashqari ortishi, undirish tartibidagi adolatsizlik va mansabdorlarning o'zboshimchaligi davlatning ijtimoiy tayanchiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Shu nuqtayi nazardan, tarixiy soliq tizimlarini o'rganish davlat moliyasining samaradorligi bilan bir qatorda, uning ijtimoiy oqibatlarini ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Soliq tushumlarining miqdori davlatning qudratini belgilovchi yagona mezon bo'lmagan; ularni qanday yig'ish, qanday taqsimlash va aholi manfaatlari bilan qay darajada muvofiqlashtirish ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Uchala davlatning diplomatik aloqalari mintaqadagi siyosiy kuchlar muvozanati, savdo yo'llari, hududiy manfaatlar va xavfsizlik masalalari bilan chambarchas bog'liq edi. Buxoro, Xiva va Qo'qon o'rtasidagi munosabatlar doimo bir xil xarakterga ega bo'lmagan. Ayrim davrlarda savdo va elchilik aloqalari rivojlangan bo'lsa, boshqa vaziyatlarda hududiy da'volar, chegaraviy nizolar va harbiy to'qnashuvlar ustunlik qilgan. Diplomatik munosabatlarni faqat urush va tinchlik masalalari orqali baholash to'liq tasavvur bermaydi. Elchilar yuborish, savdogarlar manfaatlarini himoya qilish, karvonlarning xavfsizligini ta'minlash, boj yig'imlari va savdo yo'llaridan foydalanish shartlarini muvofiqlashtirish ham tashqi siyosatning muhim tarkibiy qismlari bo'lgan.[6]

Buxoro amirligining geografik joylashuvi uni Markaziy Osiyodagi yirik savdo yo'llari va siyosiy markazlar bilan bog'lab turgan. Buxoro savdogarlari Xiva va Qo'qon bilan bir qatorda Afg'oniston, Eron, Hindiston va Rossiya yo'nalishlaridagi iqtisodiy

[5]. Morrison A. *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914.* — Cambridge: Cambridge University Press, 2021

[6] 5. Soucek S. *A History of Inner Asia.* — Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

aloqalarda ham ishtirok etganlar. Savdo munosabatlari davlatlar o‘rtasidagi diplomatik aloqalarni mustahkamlash bilan birga, ularning o‘zaro qaramligini ham kuchaytirgan. Masalan, sharqiy yo‘nalishlarda savdo qiluvchi Buxoro savdogarlari Qo‘qon hududidan foydalanishga, g‘arbiy va janubiy yo‘nalishlarda faoliyat yurituvchi Qo‘qon savdogarlari esa Buxoro hududi orqali harakatlanishga ehtiyoj sezganlar. Shu sababli siyosiy ziddiyatlar mavjud bo‘lgan sharoitlarda ham savdo manfaatlari davlatlarni muayyan kelishuvlarga undagan. Zamonaviy tadqiqotlarda ham Buxoro va Qo‘qon o‘rtasidagi savdo munosabatlari siyosiy raqobat bilan birga rivojlangan murakkab jarayon sifatida tahlil qilinadi.

Buxoro amirligi bilan Qo‘qon xonligi o‘rtasidagi siyosiy munosabatlar ayniqsa XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarmida murakkab tus oldi. Ularning o‘zaro aloqalarida savdo manfaatlari bilan bir qatorda O‘ratepa va boshqa strategik hududlar ustidan nazorat masalalari muhim o‘rin egalladi. Ayrim hukmdorlar davrida kelishuv va hamkorlik imkoniyatlari mavjud bo‘lgan bo‘lsa, boshqa davrlarda harbiy yurishlar va siyosiy raqobat kuchaydi. Amir Nasrullo davrida Buxoro bilan Qo‘qon o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar keskinlashib, harbiy kuch ishlatish mintaqadagi siyosiy vaziyatga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Bu munosabatlar davlatlar o‘rtasidagi aloqalarda umumiy diniy va madaniy yaqinlikning o‘zi barqaror siyosiy hamkorlikni ta’minlash uchun yetarli bo‘lmaganini ko‘rsatadi. Amaliy tashqi siyosat ko‘pincha hududiy manfaatlar, iqtisodiy resurslar va hukmdorlarning siyosiy maqsadlari bilan belgilanardi.

Xiva xonligining tashqi siyosatida Buxoro va Qo‘qon bilan munosabatlar, turkman qabilalari bilan aloqalar hamda Rossiya imperiyasining mintaqadagi ta’siri muhim o‘rin egallagan. Xiva savdo yo‘llari va karvonlar xavfsizligini ta’minlashga, o‘zining siyosiy mustaqilligini saqlashga va qo‘shni kuchlar bilan munosabatlarda manfaatlarini himoya qilishga intilgan. Biroq XIX asrda Rossiya imperiyasining harbiy va iqtisodiy imkoniyatlari ortib borishi Markaziy Osiyo davlatlarining tashqi siyosiy sharoitini tubdan o‘zgartirdi. 1873-yilgi Rossiya yurishidan so‘ng Xiva xonligi Gandimiyon shartnomasini imzolashga majbur bo‘ldi va Rossiya protektoratiga aylandi. Natijada xonlik ichki

boshqaruvini ma’lum darajada saqlab qolgan bo‘lsa-da, tashqi siyosiy mustaqilligi jiddiy ravishda cheklab qo‘yildi.

Buxoro amirligining Rossiya bilan munosabatlari ham XIX asrning ikkinchi yarmida keskin o‘zgardi. Dastlab savdo, elchilik almashinuvi va diplomatik muzokaralar muhim o‘rin tutgan bo‘lsa, keyinchalik Rossiyaning harbiy yurishlari va siyosiy talablari amirlikning mustaqilligini cheklay boshladi. 1868-yildagi mag‘lubiyat va undan keyingi kelishuvlar Buxoroning tashqi siyosiy imkoniyatlarini toraytirdi. Amirlik ichki boshqaruvini saqlab qolgan holda Rossiyaga qaram siyosiy tuzilmaga aylandi. Bu jarayonni faqat harbiy mag‘lubiyat bilan izohlash yetarli emas. Rossiyaning mintaqaga iqtisodiy kirib kelishi, savdo yo‘llarini nazorat qilishga intilishi, harbiy-texnik ustunligi va Markaziy Osiyodagi strategik manfaatlari ham mazkur o‘zgarishlarning muhim omillari bo‘lgan.

Qo‘qon xonligining tashqi siyosati ham mintaqaviy raqobat va Rossiya imperiyasining kengayish jarayonlari ta’sirida shakllandi. Xonlik Buxoro va Xiva bilan munosabatlarda savdo manfaatlari hamda hududiy da’volarni muvofiqlashtirishga intilgan. Ayni vaqtda Toshkent, Turkiston va boshqa strategik hududlar uchun kurashlar uning siyosiy va harbiy resurslariga katta talab qo‘ygan. Ichki siyosiy nizolar, taxt uchun kurashlar va moliyaviy qiyinchiliklar tashqi xavflarga qarshi yagona va izchil siyosat yuritishni murakkablashtirgan. Rossiya qo‘shinlarining mintaqaga kirib kelishi natijasida Qo‘qon xonligining siyosiy mustaqilligi bosqichma-bosqich zaiflashdi. 1876-yilda xonlik tugatilib, uning hududida Farg‘ona viloyati tashkil etildi. Bu voqea Markaziy Osiyodagi an’anaviy xonlik boshqaruvining tarixiy taraqqiyotida muhim burilish bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Bartold V. V. *История культурной жизни Туркестана.* — Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1927.

2. Bregel Yu. *An Historical Atlas of Central Asia.* — Leiden: Brill, 2003.

3. Levi S. C. *The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age.* — Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017.

4. Morrison A. *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914.* — Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

5. Soucek S. *A History of Inner Asia.* — Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

6. Vambery A. *Travels in Central Asia.* — London: John Murray, 1864.

7. Munis va Ogahiy. *Firdavs ul-iqbol.* — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.

8. Ziyo A. *O‘zbek davlatchiligi tarixi.* — Toshkent: Sharq, 2000.

9. Kholikulov A. B. *Cooperation between the Bukhara Emirate and the Kokand Khanate.* — Tarixiy tadqiqotlar, 2026. Maqola va bibliografik ma’lumotlar .